



Foto: PD via Wikimedia Commons

03 / 2022

Svilup da las vischnancas – Sanadad dals seniors – Paun dal Puschlav – Naziunalissem – Chatscha – Scola en moviment – Rumantsch a Geneva – L'islam en Svizra – Nietzsche en l'Engiadina



La sanadad dals seniors dependa da lur status social

Retschertga da l'Uffizi federal da statistica concernet la sanadad da las senioras e dals seniors

■ (mc) **En la vegliadetgna han las disparitads socialas in effect sin la sanadad. Persunas ch'han dapli che 55 onns ch'han absolvi ina furmaziun terziara èn en in meglier stan da sanadad ed han ina meglra tenuta envers la sanadad che persunas senza furmaziun postscolarara.** Plinavant disponan ellas savens da dapli resursas psicosocialas sco in ferm sustegn social (46% vers 31%) u in pli aut nivel da vitalitad (64% vers 41%) che persunas ch'han absolvi mo la scolaziun obligatorica. Quai resorta d'ina publicaziun da l'Uffizi federal da statistica ch'è cumparida dacurt.

L'onn 2017 han trais quartas (75%) da las persunas pli veglias che 55 onns taxa lur situaziun da sanadad per (fitg) buna. Tenor la publicaziun «Resursas e cumportament da sanadad da las senioras e dals seniors» sa differenziescha questa cumpart fitg tenor schlattaina e vegliadetgna, dentant era tenor status social. En quest connex pledan ins era dal «gradient social».

Senioras e seniors cun in aut nivel da scolaziun èn pli sauns...

A pèr cun il nivel da furmaziun crescha era la cumpart da las persunas che taxeschan lur sanadad per (fitg) buna.

Uschia munta la cumpart da senioras e seniors senza furmaziun postscolarara a 59%, la cumpart da talas che disponan da in diplom da stgalim secundar II a 76%, e quella da quels ch'han absolvi ina furmaziun terziara ad 84%. Las differenzas na sa reduceschan era betg cun la vegliadetgna, malgrà che la cumpart

da las persunas che disponan d'ina buna sanadad tschessa generalmein.

... e disponan da dapli resursas

Era tar las resursas psico-socialas che servan sco factur da protecziun per la sanadad èsi medemamain da constatar in effect social gradient. Persunas ch'èn pli

veglias che 55 onns ch'han giudi ina furmaziun terziara obtegnan pli savens e pli ferm sustegn social che persunas cun ina furmaziun al stgalim secundar II u senza furmaziun post-obligatorica (64% vers 39% resp 31%). Ellas valeteschan plinavant savens lur nivel da vitalitad per pli aut (64% vers 54% resp. 41%) ed han savens ina ferma imaginaziun da controlla (47% vers 42% resp. 40%).

Dunnas cun furmaziun terziara han in meglier cumportament da sanadad

Tenutas favuravlas a la sanadad sco in nutriment saun, activitad corporala ed abstinenza da fimar èn depedentas fin en auta vegliadetgna dal nivel da furmaziun. Las differentas èn pli frappantas tar las dunnas che tar ils umens. Dunnas da 55 onns e dapli cun ina furmaziun terziara terminada consumeschan dubel uschè savens tschingt purziuns fretgs u legums per di che dunnas senza furmaziun professiunala (42% vers 19%) ed han prest trais giadas pli pauc surpaisa (8% cunter 22%).

Era tar las resursas psico-socialas datte grondas differenzas tar las dunnas tut segund lur nivel da furmaziun. Dunnas pli veglias che 55 onns cun in diplom professiunala sin il stgalim terziar han en congrual cun dunnas senza furmaziun

professiunala ina ferma resilienza, quai vul dir la capacitad da dumagnar las difficultads dalla vita che dunnas senza furmaziun postscolarara. (50% vers 31%). Tar il umens na constateschan ins betg talas differenzas.

Dunnas da 55 onns e pli veglias cun ina furmaziun professiunala èn corporalmain pli activas che talas ch'han absolvi sulettamain la scola obligatorica (77% vers 58%). Era tar ils umens constateschan ins proporziuns congrualablas (80% vers 64%).

Pli pitschnas tenutas da ristg tar umens cun buna scolaziun

Tar ils umens constateschan ins ina gronda differenza en lur tenuta da ristg. Seniors cun ina furmaziun terziara èn main suttaposts ad in consum d'alcohol cronic (5% vers 11%) ed han per la mesadad main savens surpaisa (12% vers 22%) che tals senza furmaziun terziara ch'han absolvi semplamain la scola primara.

Era la cumpart dals fimaders tranter ils umens da 55 e 64 onns è pli pitschna tar umens cun ina scolaziun professiunala che tar tals senza (24% vers 40%). Cuntrari vulan fimaders cun ina furmaziun terziara main renunziar al fimar che umens senza scolaziun professiunala (33% vers 61%).



Sco la statistica tradescha dependa la sanadad dals seniors fitg ferm da lur scolaziun e da lur status social.

MAD

Il paun cun la rusna e la «süpa» dal Puschlav

■ (anr/vi) Pli baud faschevan las masse-ras mo ina giada il mais paun en il Puschlav. Per che las mieurs na gijavan betg vidlonder enfilavan ins ils pauns vi d'in bastun e pendevas els sin il palantschieu sura. Uschia descriva l'ustiera e hoteliera *Paola Sala* da Le Prese la tradiziun dal far paun d'antruras. La rusna en il paun dal Puschlav, che vegn oz forsa considerata sco curiosad u decoraziun, aveva pli baud ina funcziun pratica.

Bagnar il paun en il café

Ils pauns setgavan sa chapescha svelta e suenter intgins dis na pudevan ins strusch pli tagliar si els, nundir morder giu e mastegiar. Perquai rumpevan ins giu tocca e bugnava quella en latg u café. Questa spai-

sa simpla numnavan ins la «süpa», di Sala. In proverbi dialectal talian sa numna: «Se l'è migna süpa, l'è pan bagnaa.» Quai munta: Sch'i n'è nagina «süpa», èsi paun bagnà. Igl è pia pli u main la medema chaussa.

Bun recept – schizunt per paun setg

Sto esser che la receptura dal paun puschlavin n'è betg mo buna per paun frestg, mabain lascha esser gustus il paun era lura, sch'el è gia daditg setgà.

La pasta vegn turschada cun duas terzas farina mez-bella, cun ina terza farina da seghel, cun aua, sal ed anis. Mintgant dovran ins er autras sorts farina u ch'ins maschaida la pasta cun grauns u fritgs tosts.



Per che las mieurs na gijavan betg vidlonder enfilavan ins ils pauns vi d'in bastun e pendevas els sin il palantschieu sura.

Da la Catalugna a l'Ucraina

Pievels d'Europa braman dignitad e reconuschientscha

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ 2014 pudess ir en l'istorgia sco l'onn da pievels che pretendian reconuschientscha: Ucrainais encunter la Russia imperiala da president Putin, Curds encunter l'intoleranza araba u tirca, Catalans encunter la Spagna stinada euv. Mintgin da lez pievels è enragischà en in intschess determinà. Il studi da lur bramas fa part da la geopolitica, rom da la geografia culturala. L'Institut geografic da l'Universitad da Berna (tel. 031 631 88 75) cumpiglia duedsch gruppas da perscrutaziun; ina da questas, deditgada a la geografia culturala e manada da vicerecatura Doris Wastl-Walter, ha gist arranschà ina dieta internaziunala intitulada «Autodeterminaziun en Europa».

Dapi la ruina da la tenda da fier

Béla Filep, schef dal comité d'organiziun, ha avert l'occurrènz schend: «Dapi decennis aud'ins pretensiuns d'autonomia politica dapertut en Europa. En ils onns novanta dal tschientaner passà, suenter la ruina da la tenda da fier, han violents conflicts territorials marcà las dispitas en l'Europa dal sidost, cun la fin da la Jugoslavia, ed en il Caucasus (...). Insaquants da quests conflicts han surmuntà la saiv dal millenni, per exempel en la Cosova, nua ch'ins n'ha en quindesch onns anc adina betg pudì cuntanscher ina schliaziun duravla. En ils davos onns èn bramas d'autodeterminaziun vegnidas pli fermas aifer l'Uniu europeica (UE), da la Catalugna en la part sid a la Scozia encunter nord, dal Székelyföld en l'ost [da la Transilvania] a la Flandra en il cor da l'Europa. Quels cumbats nunviolents pertutgavan problems analogs u sumegliants. En tut ils cas menziunads han pievels (...) manifestà lur brama da determinar sezs lur destin (...). Amez il postulat d'autodeterminaziun sa dumond'ins pertge che pievels, gruppas etnicas u minoritads linguistics veglian determinar sezs lur destin. Tge facturs influenzeschan il mument e l'intensità da lezza brama? Tge sort d'autodeterminaziun vegn lura giavischada (...)? Cun tge strategia main'ins il cumbat (...)? Ins n'avess betg pudì arranschar questa dieta senza l'agid finanziar dal prinzi Gion Adam da Liechtenstein e da la vischnanca burgaisa da Berna.» I suonda ina resumaziun dals muments essenzials da la dieta enturn quatter pievels, numnadain, da sidvest encunter l'ost, il catalan en Spagna, il silesian en Pologna, il sicul en Rumenia ed il gagaus en Moldova ed Ucraina.

Tge schabegia a Barcelona?

Dapi onns rapportan las medias adina puspè dal cumbat catalan per l'indipendenza. Ins sto dentant dar adatg: La «Comunitat autònoma de Catalunya», cun 7, 571 milliuns olmas ed ina regenza separatistica che residiescha a Barcelona, è mo la part principala dals «Països Catalans»; lezs cumpiglian anc la mesadad da la «Comunitat Valenciana», lura las Balears, strivlas d'Aragón, Andorra, la citad d'Alghero/L'Alguer en Sardegna e la «Catalunya Nord» che corresponda a la pli gronda part dal «département» franzos numnà «Pyrénées-Orientales». L'economist Roger Albiniana, commember da la regenza catalana, ha preschentà las aspiraziuns da ses pajais. El ha fatg endament las instituziuns medievalas abolidas da retg Filip V (1683-1746; v. La Quotidiana dals 5 da settember 2014), manegiond che var 60 % da la populaziun giavischia l'indipendenza. El ha relevà la brutalitàd verbala dals adversaris



Dapi onns rapportan las medias adina puspè dal cumbat catalan per l'indipendenza.

KEYSTONE

spagnols da l'indipendenza catalana. In segund economist catalan, Xavier Cuadras-Morató (Universitad Pompeu Fabra, Barcelona), ha rapportà dal boicott da «some sectors of Spanish society» cunter il «cava», il «schampagn» catalan, davent da 2005, e da la replica efficazia dals consumers catalans cun il «buycott» (da l'englais «to buy» = «cumprar»). Cun l'ir dal temp èn dentant vegnidas sfidas novas per il pievel catalan. Co va quai endavant? Quai pon ins vegnir a savair cun far part da l'occurrènz publica intitulada «Katalonien und der Wunsch nach Unabhängigkeit» sonda, ils 29 november, da las 10.00 a las 13.00, a l'Universitad da Turitg, cun il romanist Georg Kremnitz (Universitad da Vienna), il politolog Klaus Jürgen Nagel (Universitad Pompeu Fabra, Barcelona) ed il giurist Bardo Fassbender (Universitad da S. Gagl) (1). L'occurrènz vegn arranschada dal «Romanisches Seminar» da Turitg (<http://www.rose.uzh.aktuelles.html>) e dal «Casal Català de Zurich» (www.cczuric.cat).

Schientscha silesiana

Da la Silesia percenter discurr'ins en Svizra fitg pauc. Quest num portan oz duas provinzas polacas che cunfinan cun la Tschechia: «Slaskie» (chapitala Katowice) cun 4 620 624 olmas e «Dolnoslaskie» (Silesia bassa, chapitala Wroclaw) cun 2 415 245 olmas. Ma il geograf Wojciech Janicki (Universitad UMCS, Lublin) ha referi a Berna davart «la minoritad silesiana nunreconuschida en Pologna». L'istorgia silesiana ha entschavì tenor el en il 12avel tschientaner ed è madirada il 1348, cur che l'imperatur Carl IV (1316-1378) ha incorporà il ducadi da Silesia als stadis da la curuna da Boemia. Gronds scripturs tudestes èn naschids en Silesia: Martin Opitz (1597-1639), Joseph von Eichendorff (1788-1857), August Heinrich Hoffmann von Fallersleben (1798-1874), Gerhart Hauptmann (1862-1946) euv. Hoffmann von Fallersleben ha scrit il text dal «Deutschlandlied» sin l'insla da Helgoland, lezza giada possess britannic. La filosofa Edith Stein (sontga Teresa Benedicta da la Crusch, 1891-1942) è naschida da Breslau, oz Wroclaw; ils nazis l'han assassinada ad Auschwitz. Oz dentant

dumbra la Pologna (38 511 824 olmas) ina minoritad germanofona reconuschida da 0,3 %, cunzunt en las provinzas da Silesia e d'Opole/Oppeln. Da l'autra vart han 2011 828 518 persunas (2,1 %) sa declaradas da nazionalitad silesiana; lezza gruppa nunreconuschida dovra in dialect polac e sa referescha a la personalitad istorica dal pajais, orientà vers l'Europa centrala. Il Moviment per l'autonomia silesiana cumbatta per un'autonomia fiscala da la regiun.

Rumenia plurilingua

Sch'ins cumpareglia la Rumenia dal congress da Berlin (1878: 131 020 km²) cun quella dal patg da Paris (1947: 238 391 km²), èsi cler che las guerras mundialas han bunamain dublegià ses intschess. En la Rumenia d'oz vivan 88,9 % Rumens etnic e ventg minoritads etnicas reconuschidas. La principala (1 259 914 olmas, 6,5 %), quella da lingua ungaraisa, viva en las regiuns annectadas il 1920 e cunzunt en Transilvania, antruras principadi da pliras culturas, bunamain independent da 1538 en fin als davos onns dal 17avel tschientaner. In manader da la revoluziun rumena da 1990, reverenda László Tökés, represchenta la cuminanza da lingua ungaraisa sco commember dal Parlament europeic. A la dieta da Berna ha l'fatg endament las populaziuns ungaraisas ch'il patg da Trianon (1920) ha attribui arbitrariamain a stadis d'auter linguatg; dapi 1989 han lezzas gruppas etnicas pers var 600 000 olmas per emigraziun u assimilaziun. Tökés giavischava statuts d'autonomia per proteger quellas cuminanzas.

Al pe da las Carpatas orientales

La part orientala da la Transilvania, en fin a las Carpatas da l'ost ed a las funtaunas dals flums Mures/Maros ed Olt, furma il Pajais sicul, numnà per rumen Tinutul Secuiesc e per ungarais Székelyföld. «Lezza insla linguistica da 700 000 – 800 000 umans da lingua ungaraisa è circumdada da regiuns cun maioritad rumena. Ils Siculs èn ina populaziun geograficamain ed istoricamain tut atgna (...). I pretendan savens in'autonomia territoriala, quai che

tschels Ungarais da Transilvania na fan betg. A Târgu Mures / Marosvásárhely, la citad la pli gronda da la regiun, hai dà dispitas intereticas violentas d'avrigl 1991 cun sis morts» (2). Lezza citad, chapitala da la provinza da Mures/Maros, vala sco chapitala politica, economica e culturala da la regiun. 39,3 % da la populaziun da la provinza era il 2003 da lingua ungaraisa. Ina maioritad absoluta sicula han las provinzas da Covasna (73,8 %) e Harghita (84,6 %) cun il curs superiur dals flums Olt e Mures/Maros. A la dieta da Berna ha il geograf József Benedek (Universitad da Cluj Napoca / Kolozsvár) referi davart la situaziun oz en il Pajais sicul. Dapi l'entschatta da 2013 discurr'ins bier da regionalisar. Ma la Rumenia, limetrofa da l'Ucraina, tema l'engurdientscha imperiala da la Russia. Tenor la davosa dumbraziun dal pievel viva la secta russa dals Lipovens (35 791 olmas) en las regiuns rumenas dal Mar nair. En il 18avel tschientaner èni fugids da las persecuziuns vers l'Imperi osmanic da lezza giada, pli tolerant che la Russia dals zars. Oz èni reconuschids sco minoritad etnica en Rumenia. I pudess vegnir endament a Moscau da «proteger» quellas populaziuns sco part dal «mund russ» («ruskji mir»).

Conquistà duas giadas da la Russia

Il cunfin dal flum Prut tranter lez «mund russ» e la Rumenia deriva da quel congress da Berlin che ha reconuschì 1878 l'indipendenza dal pitschen stadi neolatin. La Russia aveva gia annectà 1812 la cuntinuaziun geografica da quella latinitad encunter l'ost, tranter ils flums numnads per rumen Prut e Nistru. Il zar ha numnà «Besarabscaja Gubernija» («Provinza da Besarabia») la strivla acquistada, la provinza la pli pitschna da l'imperi, ed ha dumbrà 1817 la populaziun: 83 848 famiglias rumenas (86 % da la populaziun), 6000 ucrainas (6,5 %), 3826 giudaicas (1,5 %), 1200 lipovanas (er 1,5 %), 640 grecas (0,5 %), 530 armenas (0,6 %), 241 bulgaras (0,25 %) ed era 241 gagausas (0,25 %). Ils Gagaus èn cristians ortodoxs da lingua tirca. Ils zars han limità rigurusamain il diever dal linguatg rumen e promovì il russ e

l'immigraziun estra, t.a. bulgara e tudestga. Rumen discurriva il 1897 mo pli 56 % da la populaziun da Besarabia; il russ valeva – e vala anc adina – sco lingua da l'elita. Il 1918 ha la populaziun cuntanschì l'annexiun a la Rumenia malgrà l'opposiziun russa. Il protocol secret dal patg da 1939 cun la Germania numnava la Besarabia ina part da la sfera d'influenza sovietica; l'Armada cotschna l'ha pia occupada il 1940, e la Germania ha «repatrià» ils Tudestgs dal pajais.

Ils ertavels da la Besarabia

La Moldova (passa 3,5 milliuns olmas), independenta dapi 1991, cun lingua uffiziala rumena, cumpiglia la pli gronda part da la Besarabia istorica; il rest, sper il Mar nair, fa part da la provinza d'Odessa en Ucraina. L'etnolog svizzer Simon Schlegel (Institut Max Planck, Halle, Saxonia-Anhalt) ha referi a Berna davart lez intschess suenter ina revschertga da sedesch mais en la provinza d'Odessa. Las populaziuns bulgaras e gagausas da Besarabia èn partidas tranter lezza provinza e la Moldova, nua che la Gagausia autonoma (161 192 olmas) dovra il russ sco linguatg principal da l'educaziun e da l'administraziun. «Ils 29 da november 2013 a Vilnius (Lituania) ha la Moldova parafà ina convenziun d'associaziun e da commerzi liber cun l'UE; ella l'ha sutscritta ils 27 da zercladur. La regenza eurofila da primminister Iurie Leanca resguardava quai sco in pass vers la commemoranza en l'UE (...). Dentant, ils 2 da favrer 2014, ha la regenza regiunala gagausa [manada da guvernatur Mihail Formuzal] (...) arranschà in referendum nunliant; la populaziun dueva dir sch'ella recumonda in'affiliaziun ad in spazi economic manà da la Russia u a l'UE ed approvia l'indipendenza da la Gagausia. La participaziun è stada da var 70 %; votantas e votants han approvà cun 98 % da las vuschs in'affiliaziun a la futura Uniu economica eurasiatica, e cun 99 % l'indipendenza dal pajais; 97 % han sa pronunziads encunter lioms pli stretgs cun l'UE» (3).

Plurilinguitad encunter omogenitad

En in essai publictà da «forausblog» sin Internet ils 10 da zercladur 2014 critigescha Simon Schlegel la propaganda manzegnuada da Moscau cunter ils defensors da l'Ucraina independenta: «Numnar ‚fascists‘ tut ils nazionalists ucrainais dat l'impressiun faussa ch'i sajan ideologicamain pli privlus che quels nazionalists russ, svizzers u franzos che triumfeschan en elecziuns naziunalas ed europeicas. Quai munta ch'ins surpiglia il linguatg da la propaganda russa (...). La politica exteriora da l'Europa e da la Svizra sto sa tegnair vi dal stretg fil da la raschun, tranter l'isteria russa dal fashissem ed ina visiun vaira problematica d'in stadi naziunal ucrainais cun lingua e cultura omogena (...). Il pajais basegna (...) ina constituziun che reconuschia cleramain (...) l'ucrainais sco ina da plirs linguatgs ch'ins discorra là. Dacurt han deplorablaim elecziuns e votaziuns en Svizra ed en Europa mussà plitost che bliers votantas e votants europeics sa tegnan era vi dal princip: ‚In pajais, ina cultura.‘ In tal princip po mo stimular separatissem, saja quai en Pologna, en Rumenia, en Spagna u en auters pajais.

¹ Lieu: Unizentrum, Raum KOL F 117, Rämistr. 71.

² Yves Lacoste (ed.), Dictionnaire de géopolitique. Paris (Flammarion, ISBN 2-08-035101-X) 1993, p.1393, chavazzin «sicules».

³ Eva Beré (ed.), Der neue Fischer Weltatlas nach 2015. Frankfurt am Main (S. Fischer, ISBN 978-3-596-72015-6) 2014, pp. 310-311, chavazzin «Moldau».

En il Grischun ston ins anc sajettar radund 5000 tschervs

Ils blers tschiers èn ina sfida per la chatscha grischuna

■ (cc) Il dumber da tschiers che presenta l'enviern en il Grischun ha cuntanschì la marca da 15 000 animals ed uschia ina grondezza anc supportabla. La chatscha duai permetter d'evitar consequenzas negativas per il spazi da viver, en spezial per ils gauds da protecziun, ma er per ils animals sezs. **Necessaria è ina gronda intervenziun tras la chatscha.** Bleras chatschadras e blers chatschaders van a chatscha or da gust ed or da passiu. La chatscha sa legitimescha però pir sch'ella vegn chapida sco obligaziun e sco incumbensa e sch'ella vegn er exequida en questa moda. Ils effectivs da selvaschina «productivs» (tschier, chavriel, chamutschs en las regiuns bassas, capricorns en Engiadina, portgs selvadis en il Grischun dal sid) ston vegnir regulads en lur dumber per

mitigiar uschè bain sco pussaivel las consequenzas negativas per lur spazi da viver. Igl è incontestà che la selvaschina tutga er en il gaud. Perquai ston vegnir tolerads donns vi da bostgs giuven en il gaud sch'els na surpassan betg ina tscherta limita. La dimensiun dals donns sto dentant restar en in rom adequat a la cuntrada cultivada e na dastga betg reducir la funcziun dal gaud da protecziun cunter privels da la natira. Bundant dus terz dal gaud dal Grischun protegian cunter privels da la natira.

Regulaziun da l'effectiv resta incumbensa la pli impurtanta

L'enviern 2013/14 è crudada ina quantitad da naiv extraordinaria al sid da las Alps. Grazia a la regulaziun consequenta dals effectivs da selvaschina e grazia a

la mancanza d'ina perioda freida pli lunga èn las perditas tras selvaschina disgraziada stadadas mo mesaunas er en questas regiuns. Anc adina ston ins presumar ch'i dettia en il chantun Grischun in effectiv da tschiers da 15 000 chaus la primavaira. L'effectiv s'augmenta cunzunt en las regiuns bassas. L'adempliment dals plans da prelevaziun è en questas regiuns ina premissa indispensabla per regular cun success l'effectiv da tschiers. Ils tschiers che han vivì questa primavaira en il Grischun èn sa multiplitgads en il fratemp per almain in terz. Uschia sto l'effectiv vegnir reduci per almain 5000 animals ils proxims 10 mais sch'el na duai betg pli crescer vinavant. La chatscha grischuna da patenta sto prestar la gronda part per cuntanscher questa regulaziun. Il plan da prelevaziun ha l'intent da sajettar 4655 tschiers. En quasi tut las regiuns resta el en la dimensiun da l'onni precedent. En la regiun da Favugn è el vegnì diminui per 20 tschiers pervia da l'influenza dal triep lufs dal Calanda. Ils experiments da pilot per ina cultivaziun subtila en parts d'asils da selvaschina cuntinuan.

Las analisas davart las migraziuns da la populaziun da tschiers en il Reticon èn terminadas e vegnan publicadas en in rapport final che cumpara il proxim enviern. Da nov è vegnì lantschà in project per survegliar e per sclerir las migraziuns dals tschiers en il territori da cunfin tranter la Mesolcina ed il chantun Tessin. Là han ins pudì proveder enfin ussa 18 tschiers cun in emettur. Tuts dus projects han la finamira d'obtegnair enconuschientschas pli exactas davart la dimensiun ed ils termins da las migraziuns dals tschiers suror ils cunfins.

Ils cas da tuberculosa ch'èn vegnids constatads tar ils tschiers dal Vorarlberg e dal Tirol sforzan il chantun Grischun da far scleriments correspondent. Per quest intent vegnan rinnadas las provas

necessarias en il Partenz ed en l'Engiadina Bassa vers la fin da l'atun.

Nova unitad da registraziun per animals sajettads

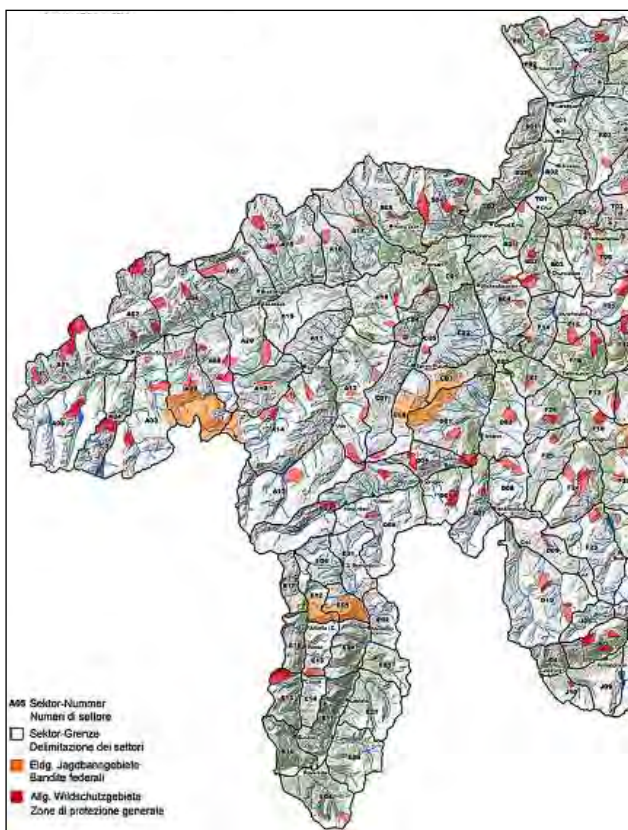
Ina novaziun impurtanta pertutga las indicaziuns davart il lieu nua che l'animal è vegnì sajettà. Ina indicaziun correcta dal lieu nua che l'animal è vegnì sajettà è necessaria ord vista da la planisaziun da chatscha ed ord vista da la polizia da chatscha. Pervia da las fusiuns da vischnancas che han lieu cuntinuadamain sto vegnir remplazzà il sistem vertent da registrar il lieu da prelevaziun sur il num da la vischnanca. Per la nova unitad da registraziun vegn il chantun repartì en secturs. Quests secturs s'orienteschan principalmain vi dals cunfins geografics. Ils secturs èn represchentads sin ina charta ch'è agiuntada

a la glista da prelevaziun. A partir dal 1. d'avust pon els er vegnir consultads en l'internet sut www.jagdkarte.gr.ch.

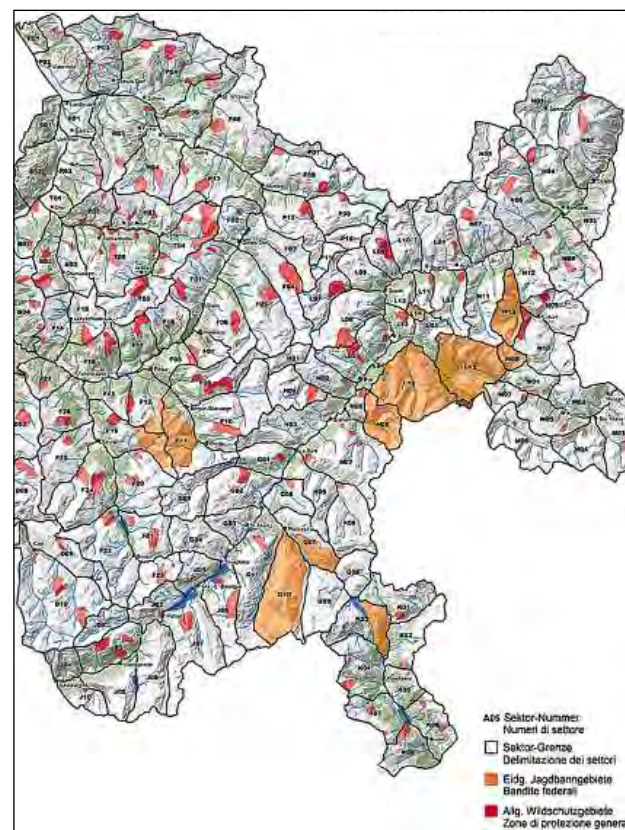
Chatscha sin chavriels e sin chamutschs

La chatscha sin ansiels-chavriel ch'è vegnida realisada en l'Engiadina, en la Val Müstair ed en la Bregaglia sco experiment da pilot durant ils ultims dus dis da la chatscha auta vegn extendida sin quatter dis. Da nov na vegn ina tala prelevaziun betg pli messa a quint al contingent da trais, mabain al contingent supplementar.

Tar la chatscha sin chamutschs datti quest onn mo ina midada: En la Tumulstga, sin la Mantogna e da la vart drenga da la Val Schons vegn extendida la chatscha sin chauras-chamutsch da 13 a 17 dis.



Carta da catscha Grischun vest.



Carta da catscha Grischun ost.

Scola en moviment



Es ti fit?

Chars geniturs

Il project «scola en moviment» s'engascha en numerusas scolas dal chantun Grischun per in pais saun. Ils uffants e giuvenils èn intgats da las differentas pussaivladads da sa mover en il mintgadi da scola e Vus geniturs ans essas in grond sustegn. Voss agid è impurtant e contribuescha al success dal project. La famiglia gioga ina rolla centrala, sch'i sa tracta dal pais saun d'uffants e da giuvenils.

Moviment fa furber e ferm!

Nus essan fits

Il moviment rinforza ils muscels, stabilisescha l'apparat motoric e sminuescha la ristga da donns da postura e da mals cronics.

Nus essan fermes

Il moviment promova la confidenza en sasez e procura per in corp saun.

Nus essan furbes

Il moviment augmenta la circulaziun dal sang en il tscharvè e rinforza l'abiltad da sa concentrar.

Nus ans divertin

Il moviment fa gust e promova il contact social. Cun giugar e stgadanar empredan ils uffants ultra da quai da respectar in l'auto.

Scolas en moviment èn auto!

Pausas da moviment durant l'instrucziun

Las curtas pausas promovan l'abiltad da sa concentrar.

Emprender en moviment

En moviment empredan uffants e giuvenils meglier e dovranno tuttas duas mesadads dal tscharvè.

Nutrimint saun

Nutrimint saun e baiver aua tegnan en schlantsch ils senns.

Persunas d'instrucziun activas

Las persunas d'instrucziun èn sensibilisadas per in moviment multifar ed in nutriment equilibrà e realiseschan quai en il mintgadi.

Da tgi deriva il project?

Cun il program «Es ti fit?» reagescha il chantun Grischun sin il fatg che adina dapli uffants e giuvenils èn memia gross. Mintga 6. uffant en il chantun ha surpais.

Cura è in uffant memia gross?

La calculaziun dal BMI (body mass index) As dat in indizi. Il calculatur dal BMI per uffants chattais Vus sin: grischun-enmovement.ch

Finamira dal project

La finamira è quella da motivar ils uffants da far sport e da sa nutrir saun lur vita durante – e da procurar uschia per in pais saun.

Tgi sa participescha al project?

Dapi l'onn 2009 pon sa participar canortas d'uffants, scolinas e scolas dal chantun Grischun al program «Es ti fit?».

Tut ils participants chattais Vus sin: grischun-enmovement.ch

Voss sustegn quotidian è dumandà

Gidai Voss uffant a crescer si cun in pais saun.

Plazzar qua in magnet



Moviment

Esser en moviment mintga di

Uffants e giuvenils duessan esser en moviment durant almain 1 ura per di. Profitai da la purschida da las uniuns da sport en Vossa vischnanca e giai ensemen cun velo u faschai ensemen sport d'enviern.

Far gieus al liber

Giudai Voss temp liber cuminaivel en la natira. Cun la famiglia u cun amias ed amis fai anc dapli plaschair!

Crear spazis per sa mover

Ils conturns d'abitar e la chombra d'uffants duain vegnir concepids uschia, ch'igl ha piazza per sa mover e ch'ins po sa mover da tut temp.

Esser curaschus

Laschai far Voss uffant novas experientschas cun moviments. Hajas confidenza ch'el è bun da dumagnar er situaziuns precaras.



Nutrimet

Baiver aua

Aua è il meglier med per stizzar la said. Ba vai durant mintga past ed er tranteren aua.

Mangiar fritgs e legums

Scuvri la gronda diversitad dals fritgs e da las verduras da mintga stagiun. L'uffizi federal da sanadad publica recumonda da mangiar tschintg purziuns per di.

Mangiar da cuminanza

Prendai temp per mangiar a la maisa da famiglia. Stizzai il monitur e mettai davent ils telefonins. Il mangiar da cuminanza duai esser in punct culminant en il decurs dal di!

Dapli infurmaziuns en connex cun il program d'acziun chantunal: grischun-enmoviment.ch



Kanton Graubünden
Chantun Grischun
Cantone dei Grigioni



Gesundheitsförderung
Schweiz

Onurà in Zuozingher a Genevra

Antoine Velleman – professor da lingua e litteratura rumantscha a l'Universistad da Genevra

■ **Ils 29 da settember da quest onn ha la «Faculté de traduction et d'interprétation» da l'universitad da Genevra deditgà ad Antoine Velleman in auditori, ina sala da prelecziun, en il bajetg Mail che sa chatta oz sin l'areal da l'anteriuor «Salon de l'automobile» e nua che la televisiun romanda TSR emetta resultats da votaziuns e d'elecziuns.** Uschia vegn undrà il fundatur da l'ETI, da «l'École de traduction et d'interprétation» ch'exista ussa 75 onns, damai dapi 1941. Per la gronda part, probabel er per Zuozinghers e Zuozingras, na munta questa notizia, publicada en le journal n°122 dals 13 d'october, betg dapli. Prof. dr. Anton Velleman è numadamain mort 1962 e sia activitad a Zuoz è situada avant in tschientaner, abstrahond tscherts contacts.

Tgi è Anton Velleman?

Tgi è Anton/Antoine Velleman e tge ha el da far cun Zuoz, cul rumantsch e cun Genevra?

Detagls biografics e da sia lavur chattan ins en il Lexicon istoric retic, tom 2, p. 531 ed uschia poss ja ma concentrar ad in pèr infurmaziuns supplementaras ch'jau hai pudì recaltgar durant mes 29 onns sco docent a l'universitad.

1904 fin 1917 è quest poliglott da Cologna, naschì 1875 a Vienna che ha studegià per l'entir'Europa enturn, stà l'emprim directur dal Lyceum Alpinum a Zuoz. Già 1913 è el daventà vischin d'onur da Zuoz, segir betg il davos pervi da sias abilitads linguisticas e ses engaschament per il rumantsch, il puter. Sper differents artitgels, tranter auter 1912 «Alchünas remarhas davart l'ortografia e la grammatica da la lingua ladina» – l'ortografia è e resta l'occupaziun primordiala rumantscha – ha el publicat 1915 l'emprim e 1924 il segund tom da sia «Grammatica teoretica, pratica ed istorica della lingua ladina d'Engiadina'Ota», in'ovra cumplexiva ed il medem mument er moderna e nunusitada enfin ussa. Il terz tom previs n'è deplorablain betg cumpari. Persuenter avain nus oz insatge unic: il «Dicziunari scurznieu da la lingua ladina pustüt d'Engiadina'Ota cun traducziun tudais-cha, franzesa ed inglesa e numerusas indicaziuns topograficas e demograficas», publicat 1929. Bibliofils san che l'ediziun A cuntogna il «Vorwort» tudestg, entant che l'ediziun B la «Préface» en franzos. Sco usità quella giada, cuntogna il vocabulari recensius prominentas – natiralmain las positivatas – per la grammatica dals 1915 resp. 1924.



Velleman sco quai che l'universitad l'ha pertschavi 2009.

FOTOS MAD

Tenor il necrolog dal poet Artur Cafilisch da 1962 en il «Fögl Ladin» e ch'è er publicat per tudestg en «Der Freie Rätier» ha Velleman bandunà 1913 Zuoz per lavurar en organizaziuns internaziunalas a Genevra, pli tard sco interpret per la Societad da las naziuns, fundada 1920. Il rumantsch l'interessa vinavant ed uschia offra el 1918 sco docent privat «trois cours de Langue et Littérature rhétoromanes à l'Université» sco quai ch'ins po leger sin l'invitaziun.

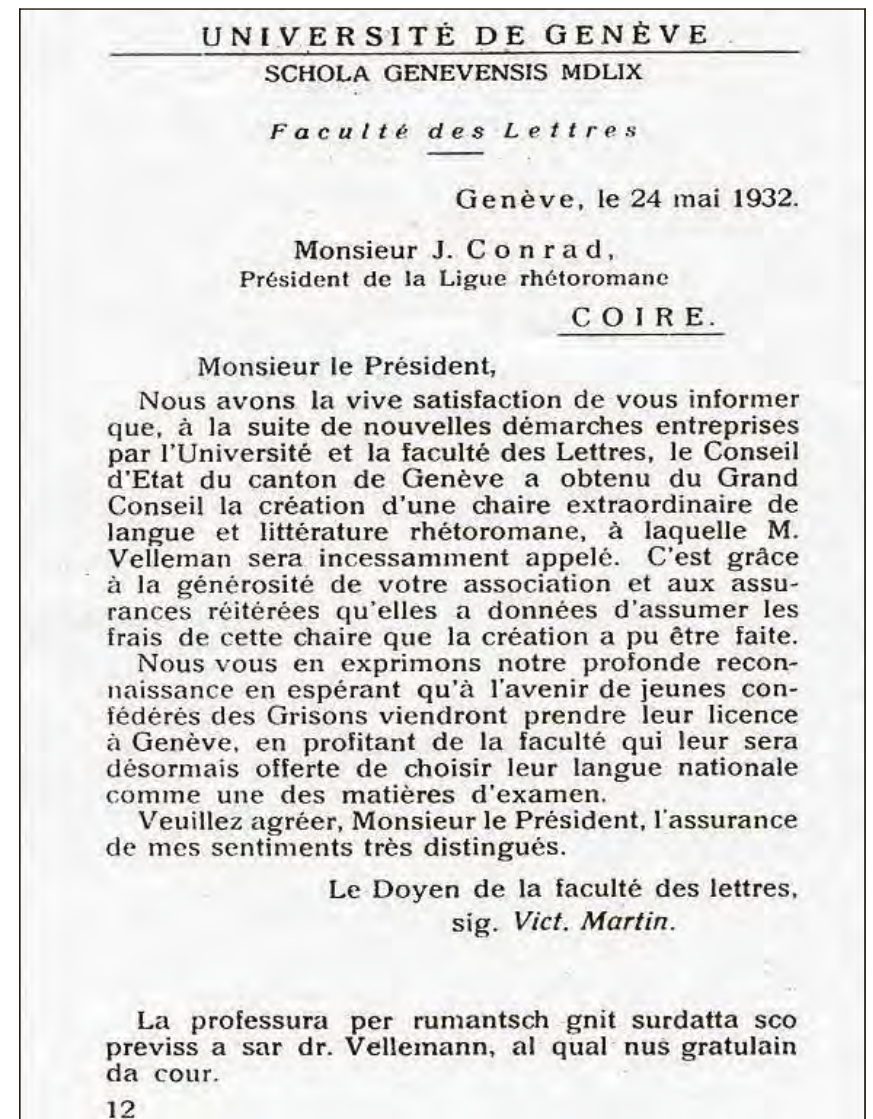
Docent privat a Genevra

El instruescha 4 uras l'emna, gist tant sco anc oz, e quai era per franzos, sco oz. L'urari vers la saira lascha supponer ch'el lavura il di or insanua auter. Da tschella vart resguarda quest urari er il temp da lavur dad auditurs ed audituras. Quella giada lavuravan blers Rumantschs a Genevra – là devi duas societads grischunas – e là han er blers Grischuns studegià.

Auters han già influenza culturala: Otto Barblan (1860–1943) è stà organist e professor da musica al conservatori e Peider Lansel (1863–1943), engaschà ferm per la litteratura e cultura rumantscha, è sa domicilià a Genevra sunter ses return da l'Italia. Dentant anc blers auters Rumantschs han vivì e lavurà a Genevra, uschia Bezzolas, Cafilischs, Caratschs, Cavengs, Gaudenzs e Pults mo per numnar in pèr. In fervent ami dal rumantsch era il professor da dretg, W.-A. Liebeskind (1902–1983)

Professura extraordinaria per linguatg e litteratura rumantscha

1932 ha l'universitad da Genevra creà ina professura extraordinaria per linguatg e litteratura rumantscha ch'Antoine Velleman ha survegni. Pli tard han differents persunas docì rumantsch a Genevra, tranter auter R. R. Bezzola, professor a Turitg, lura Leza Uffer, professor a Son



Il rapport annual da la Lia Rumantscha per 1932 ha la buna nova da Genevra.

Gagl, Ricarda Liver, professuressa a Berna, sunter Iso Camartin ch'ha bandunà ses post 1986 per surpigliar la professura da rumantsch a Turitg, plinavant Chasper Pult e Gunhild Heuer sper l'autur da quest artitgel, ed ussa Renzo Caduff.

Blers onns n'han ins betg discuri bler dad Anton Velleman, er betg en la scola da translaziun e d'interpretaziun. Quai hai jau pudì constatar differents giadas en contact cun ils docents e las docentas, sch'jau menziunava che lur fundatur haja er instrui rumantsch a l'universitad sco jau.

Emblidà n'han ins dentant betg Anton Velleman. 2009, per l'anniversari da 450 onns da l'universitad cun il motto «POST TENEBRAS LUX» (sunter la stgiradetgna glisch), sa chattava el tranter las 100 personalitads relevantas per l'universitad. A mintgina era deditgada ina fanestra dal bajetg administrativ «Uni Dufour», damai er ad Antoine Velleman.

En il cudesch accompagnant chattan ins sper il purtret anc ina descripiun, per Velleman la suandanta:

Quai che manca en l'elogi è l'engaschament explicit per il rumantsch a l'universitad; indirect vegni menziunà «professeur de langues». Mo quai po derivar dal fatg ch'il rumantsch n'è mai stà integrà en la scola da translaziun e d'interpretaziun. Tuttina hai adina dà studentas e students da quella scola che han fatg lur diplom en connex cun il rumantsch e tscherts han frequentà l'instrucziun da rumantsch en la «Faculté des lettres» nua ch'il rumantsch è da chasa.

En mintga cas è Anton Velleman stà ina personalitad fitg remartgabla sco quai ch'i na dat betg savens – spezialmain betg en noss tschertgel rumantsch. Perquai èsi d'al mantegnair en memoria – era cun l'«Auditoire Antoine Velleman» a Genevra e sco Zuozingher d'onur.

Clau Solèr

L'islam en Svizra

Las nodas vesaiplas da sia preschientscha

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ **Ils attentats dals 11 da settember 2001 en ils Stadis unids han transfurmà nossa percepziun da l'islam. Tenor la dumbraziun da 2000 discurrevan en Svizra 94 937 personas l'albanais sco linguatg principal, 44 523 tirc, 14 345 arab, 7531 curd, 2661 somali euv. Dapi lez di da sgarschur percorsch'ins ils blers da quels umans sco muslims, ensem cun ils Bosniacs da linguatg croat, cun immigrads da segunda generaziun ed autras gruppas. L'immigraziun ha engrondì la preschientscha da lezza religiun en Svizra; oz vivan var 350 000 muslims en Svizra, pia 4,3% da la populaziun totala.** Il sociolog Stéphane Lathion (Universitad da Friburg) ha fatg part d'ina retschertga realisada 2005 ed entitulada: «Vita islamica en Svizra. Identitad, giavischs e percepziun dals muslims en Svizra.» El ha resumì il fritg da sias perscrutaziuns en in artitgel da trais paginas*. Ina noda da l'islam èn sias «tschintg pitgas», numnadamain la confessiun da cretta, la curaisma da trenta dis, l'almosna, il pelegrinadi a Mecca e tschintg uraziuns ritualas al di. Ma ils muslims che vivan en pajais da tradiziun cristiana han emprendì d'adattar lezzas prescripziuns a las relaziuns localas; per els, punctuescha Lathion, «na datti quasi mai problems pervi da las praticas ritualas che derivan da lur religiun (...).

Las polemicas colliadas cun l'islam dapi 2001 derivan cleramain da sia vesaipladad en il spazi public (...). Lezza preschientscha islamica san ins pertschaiver, chapir ed interpretar en duas guisas. L'emprima resguarda sia vesaipladad e sias pretensiuns sco refusa da s'integrar en la societad svizra; l'auter puntg da vista chapescha lezzas nodas da religiusedad sco la voluntad da s'integrar en in conturn en sasez pauc adattà ad ina pratica religiusa en la sfera publica» (p. 17). L'autur examinescha lura trais nodas tradiziunalas islamicas che nus resentin immediat sco estras, numnadamain il diever dal faziel da chau, la pretensiun d'in agen quadrat en santeris e quella d'in minaret vid moscheas.

Il paus etern qua sper ils mes

Areguard il faziel da chau scriva Lathion: «La lescha svizra garantescha las libertads da cretta e pratica. Il stadi dastga pia strusch scumandar per princip il faziel da chau (...) oramai ch'i dat muslims che resguardan ses diever sco in cumond da Dieu (...). Dentant po il stadi resguardar ponderaziuns ordaifer la religiun per circumscriber l'applicaziun d'in princip legal (...). Impedescha il faziel da chau da frequentar in'instrucziun u da praticar in'activitad en scola? Pregiuditgescha'l il svilup da la persuna? (...) En Svizra dastgan scolaras purtar il faziel da chau, ma quai è scumandà a las

magistras» (pp. 17-18). Questa norma vala era t. a. en il stadi liber da Baviera; in'unium islamica ha appellà a la Dretgira constituiziunala federala (Karlsruhe) encunter lez scumond, ma questa ha refusà il plant avant paucs dis, fashend endament ch'ins chapeschia savens il faziel da chau sco in segn da subordinaziun feminina. Lathion examinescha sumegliantamain la pretensiun d'in quadrat zavrà en santeris: «Ils muslims incumbensavan fin ussa lur famiglia da repatriar custusamain lur bara, per garantir lur paus etern en la terra da l'islam. Els acceptan oz che la terra [svizra] (...) è oramai lur terra, almain tant enavant ch'i pon s'imaginar da ruassar en ella per adina: (...) 'Mes uffants e biadis èn qua, quai che vanza da mia vita è qua, jau vi vegnir sepulì qua, sper ils mes' (...). Il cas da Neuchâtel mussa fitg bain co ch'ins sa cuntanscher ina soluziun che tuttas varts possian acceptar (...). Ils muslims pretendevan ina sepultura speditiva, ina fossa perpetna orientada encunter Mecca ed in ponn da bara empè d'in vaschè. Il chantun prescriveva in vaschè, ina fossa per 25 u 30 onns ed in termin avant la sepultura (...). Suent tractativas lungas han ins cuntanschì ina cunvegna; la fossa vegn orientada encunter Mecca e concedida per 60 onns, la bara survegn in ponn e vegn messa en in vaschè, ins ha chattà in cumpromiss areguard il termin da sepultura» (p. 18).

Dastg'ins bajegiar minarets novs?

Dastga ina vischnanca svizra scumandar per princip la construcziun d'in minaret vid ina moschea? Quai duai decider proximamain la Dretgira federala (DF), damai che talas construcziuns han sveglià opposiziuns communalas. Il pled arab «manâr» u «minâra» vul dir «tur da signal»; il minaret fa part da la moschea sco il clutger da la baselgia. En pajais islamics, danor tar la minoritad alevida, serva il minaret per clamar ils crettaivels ad urar, sco tar nus ils zains per clamar tar il cult divin; en Svizra, sco en general en l'Europa, vala il minaret sco ensaina emozionala per ils muslims. Lathion: «Ins po resguardar la pretensiun da minarets pli numerus sco ina provocaziun ed ina noda ostentativa e privlusa, ubain, il cuntrari, sco la voluntad d'integrariun dals muslims en Svizra, nua ch'i èn oramai da chasa, sa sentan bain e vulan urar a moda degna, respectond la legalitad svizra» (p. 18). L'autur punctuescha: «Las dumondas d'urbanissem e d'architettura san lura vegnir examinadas sco per mintga monument public u privat» (p. 18). Sperain che la DF franchiseschia ina soluziun che faciliteschia l'integraziun dals muslims en noss pajais.

* Stéphane Lathion, *Islam en Suisse*. En: «Universitas», Friburg, december 2006, pp. 16–18. Adressa: Presse et communication, Miséricorde, avenue de l'Europe 20, 1700 Friburg. Fax: 026 300 97 03

